

Premessa

La pratica dell'insulto, sebbene antichissima e universale, resiste a una definizione univoca perché vincolata a più fattori, contestuali e sociali, che riguardano lo spazio dell'interazione, il rapporto esistente tra gli interlocutori, gli scopi che chi vi ricorre intende ottenere, le assiologie che mobilita per conseguirli e, non ultimo, l'interpretazione che ne dà il destinatario. Le sinonimie coinvolte, per limitarci all'italiano, confermano la diffusione e l'articolazione del fenomeno: ingiuria, offesa, improprio, oltraggio, contumelia, insolenza, fino ai tecnici vilipendio e diffamazione, ne sottolineano ora il rapporto con la violenza fisica ora gli effetti sociali. Il linguaggio aggressivo e ingiurioso è uno specchio che ci restituisce la mappa dei tabù e degli stereotipi, nuovi o persistenti, cui si attinge per contrapporre un singolo o un gruppo ad altri individui o gruppi secondo le dinamiche oggi esplorate nella vasta casistica che va sotto il nome di "discorso di odio". L'insulto infatti è una parola, un'espressione, un gesto che affonda le proprie radici nell'ideologia, è un confine identitario capace di creare o ribadire barriere.

L'insulto è una manifestazione estrema del discorso conflittuale, che può chiudere una sequenza dialogica ponendo il sigillo della non replicabilità a uno scambio esausto e, nei casi estremi, preludere alla minaccia e all'aggressione. Le reazioni possibili a un insulto sono infatti limitate alla negazione ("Non sono un imbecille!"), alla ripetizione, anche amplificata ("Imbecille!" "Imbecille sarai tu e tutti gli amici tuoi!"), al silenzio.

L'insulto è una forma sintetica di argomentazione che si avvale del contesto per attivare la propria forza perlocutiva e verdittiva. Nel saggio introduttivo di questo Dossier, Carla Bazzanella richiama l'esigenza di una configurazione pragmatica complessiva nell'analisi del fenomeno, la cui variabilità ha un corrispettivo nell'ambito del diritto, dove è considerato un reato a "forma libera", che può realizzarsi con parole, gesti, uso di immagini, di fotomontaggi, simboli ed espressioni del volto. Più articoli sottolineano il valore dei gesti e l'uso del corpo per insultare l'interlocutore o l'avversario: Marco Gargiulo mostra, attraverso il cinema italiano degli anni Sessanta, come nelle offese si riflettano la crisi dei valori tradizionali e il disagio dinanzi alla modernità colto dal nuovo cinema drammatico neorealista e dalla cosiddetta "commedia all'italiana"; Claudio Nobili insiste sulla gestualità dei dibattiti televisivi in prospettiva

multimodale e di genere, soffermandosi su due protagonisti della scena politica italiana, Alessandra Mussolini e Matteo Salvini, che dell'aggressività si avvalgono, con strategie personali distinte, per ottenere un facile consenso.

Particolare rilievo in rapporto agli usi odierni è stato dato agli ambienti del web, spesso rappresentati dai media come luoghi nei quali gli utenti, soprattutto in forma anonima, danno libero sfogo alle loro pulsioni, incapaci di percepire la dimensione pubblica dell'agorà virtuale. Paolo Orrù, sulla base di un corpus raccolto nelle pagine Facebook dei tre leader politici (Matteo Renzi, Matteo Salvini, Luigi Di Maio), analizza le interazioni offensive nelle sezioni dei commenti, esaminando le categorie semantiche prevalenti negli insulti tra i partecipanti, le strategie di reazione impiegate per rispondere all'offesa. Elena Pistolesi sonda il tema attraverso una parola-chiave delle interazioni online, *troll* (e derivati) mostrando quali sono gli usi che concorrono a definire i gradi di coesione di una comunità online e il rapporto esistente tra l'accusa di essere un *troll* e l'insulto. Conclude la nostra ricognizione il saggio di Giovanna Alfonzetti che, a partire da un criterio pragmatico-funzionale, analizza un corpus di graffiti contenenti insulti fotografati nei locali di due sedi universitarie (Roma e Catania), quindi propone una classificazione degli insulti convenzionalizzati presenti nel materiale raccolto.

Il Dossier si avvale di metodologie di analisi diversificate e intende offrire un quadro aggiornato sulle manifestazioni del linguaggio ingiurioso nell'italiano contemporaneo. Il taglio sincronico e gli ambienti analizzati comportano due precisazioni, una relativa alla *privacy* degli utenti dei social dai quali si è attinto il materiale, e l'altra sui destinatari degli insulti. I testi analizzati provengono da spazi pubblici, che si tratti di pagine Facebook liberamente accessibili attraverso il proprio profilo o di scritture esposte anonime. Tutti i dati che possono condurre all'identificazione degli utenti sono stati eliminati, mentre si sono conservati i nomi dei destinatari se politici o personaggi pubblici allo scopo di documentare il fenomeno nel suo contesto.

Presentació

La pràctica de l'insult, per bé que molt antiga i universal, es resisteix a una definició unívoca pel fet d'estar vinculada a diversos factors, contextuals i socials, que afecten l'espai de la interacció, la relació existent entre els interlocutors, els fins que pretén assolir qui hi recorre, les axiologies que mobilitza per aconseguir-los i, per últim però no menys important, la interpretació que en dona el destinatari. Les sinonímies implicades, per cenyir-nos a l'italià, confirmen la difusió i l'articulació del fenomen: des de mots com injúria, ofensa, impropri, ultratge, contumèlia, insolència, fins als termes més tècnics vilipendi i difamació. Tots ells destaquen ara la relació amb la violència física, ara els efectes socials del fenomen de l'insult. El llenguatge agressiu i injuriós és un mirall que ens retorna el mapa dels tabús i dels estereotips, nous i persistents, dels quals hom es val per contraposar un individu o un grup a altres individus o grups segons les dinàmiques avui explorades en l'àmplia casuística que abasta el nom de "discurs d'odi". En efecte, l'insult és una paraula, una expressió, un gest que enfonsa les seves arrels en la ideologia, és una frontera identitària capaç de crear o d'enfortir barreres.

L'insult és una manifestació extrema del discurs conflictiu, que pot tancar una seqüència dialògica posant el segell de la impossibilitat de rèplica a un intercanvi que s'exhaureix i, en els casos extrems, preludiar l'amenaça i l'agressió. Les reaccions possibles a un insult estan limitades de fet a la negació ("No soc un imbècil!"), a la repetició, també amplificada ("Imbècil!" "Imbècils ho sereu tu i tots els teus amics!") i al silenci. L'insult és una forma sintètica d'argumentació que es val del context per activar la seva pròpia força perlocutiva i veredictiva. A l'article introductori d'aquest Dossier, Carla Bazzanella planteja la necessitat d'una configuració pragmàtica de conjunt en l'anàlisi d'aquest fenomen, que tal com es reflecteix en l'àmbit del dret, té una alta variabilitat. En efecte, es considera un delictes no delimitat per una manera específica de dur-lo a terme; es pot realitzar amb paraules, gestos, ús d'imatges, de fotomuntatges, símbols i expressions de la cara. Diversos articles posen en relleu el valor dels gestos i l'ús del cos per a insultar l'interlocutor o l'adversari: Marco Gargiulo, mitjançant el cinema italià dels anys seixanta, mostra com en les ofenses es reflecteixen la crisi dels valors tradicionals i la incomoditat davant la modernitat, segons es fa patent en el nou cinema dramàtic neorealista i

en l'anomenada "comèdia a la italiana"; Claudio Nobili insisteix en la gestualitat dels debats televisius en una perspectiva multimodal i de gènere, tot centrant-se en dos protagonistes de l'escena política italiana, Alessandra Mussolini i Matteo Salvini, que fan servir l'agressivitat, amb estratègies personals diferents, per tal d'obtenir un consens fàcil.

Pel que fa als usos més actuals, s'ha donat un relleu especial als contextos d'internet, sovint representats pels mitjans de comunicació com a llocs en què els usuaris, sobretot de manera anònima, donen via lliure a les seves pulsions, sense adonar-se de la dimensió pública de l'àgora virtual. Paolo Orrù, a partir d'un corpus recollit a les pàgines de Facebook de tres líders polítics del moment (Matteo Renzi, Matteo Salvini, Luigi Di Maio), analitza les interaccions ofensives en les seccions dels comentaris i examina les categories semàntiques preponderants en els insults entre els participants, així com les estratègies de reacció emprades per a respondre a l'ofensa. Elena Pistolesi sondeja el tema a través d'una paraula clau de les interaccions en línia, trol (i derivats), i mostra així quins són els usos que concorren en la definició dels graus de cohesió d'una comunitat en línia i la relació existent entre l'acusació de ser un trol i l'insult. L'aportació de Giovanna Alfonzetti conclou les nostres indagacions amb un estudi que, a partir d'un criteri pragmàticofuncional, analitza un corpus de grafits que contenen insults fotografiats en els locals de dues seues universitàries (Roma i Catania) i en proposa una classificació.

El Dossier fa servir metodologies d'anàlisi diversificades i pretén oferir un quadre actualitzat sobre les manifestacions del llenguatge injuriós en l'italià contemporani. Cal fer dues precisions sobre el tall sincrònic i els àmbits analitzats: una, relativa a la privacitat dels usuaris de les xarxes socials de les quals s'ha extret el material, i una altra, sobre els destinataris dels insults. Els textos analitzats procedeixen d'espais públics, tant si es tracta de pàgines Facebook lliurement accessibles a través del perfil personal com de grafits, i s'hi han eliminat totes les dades que poden conduir a la identificació dels autors. En canvi, amb la finalitat de documentar el fenomen en el seu context, s'han conservat els noms dels destinataris si es tractava de polítics o de personatges públics.